

فرآیند شکل‌گیری پسوندهای مصدر و اسم مصدر در فارسی میانه*

یوسف سعادت (پژوهشگر فرهنگستان زبان و ادب فارسی)

چکیده: در این مقاله به فرآیند شکل‌گیری دو گونهٔ پسوند سازندهٔ اسم مصدر در فارسی میانه، یعنی *-išn* و *-išt* و نیز پسوند سازندهٔ مصدر، یعنی *-tan/-dan* پرداخته می‌شود. نگاه تاریخی و خاستگاه یکسان امکان می‌دهد که به دو پسوند *-išn* و *-tan/-dan* هم‌زمان پرداخته شود. هم‌چنین، نیم‌نگاهی هم به عنصر «-شِن» در برخی از واژه‌های فارسی نو مانند «پادشِن» خواهیم داشت.

کلیدواژه‌ها: پسوند، مصدر، اسم مصدر، اسم معنا، اسم فعل، هندواروپایی، اوستایی، فارسی باستان، فارسی میانه، پهلوی.

۱. پسوند *-išn* در فارسی میانه به ستاک حال می‌چسبد و اسم مصدر می‌سازد (آموزگار و تفضلی ۱۳۸۲: ۸۳؛ ابوالقاسمی ۱۳۸۰: ۱۶۷؛ راستارگویا ۱۳۷۹: ۳۳). این پسوند در پازند به سه صورت *-išn*، *-ešn* و *-ašn* یادداشت شده است (صادقی ۱۳۵۰: ۷۷۱).
۲. پسوند *-išn* در موردهایی اندک به ستاک گذشته می‌چسبد و اسم مصدر می‌سازد: *(ā)mad-išn*، *būd-išn*، *dīd-išn* و *āmōxt-išn* (آموزگار و تفضلی ۱۳۸۲: ۸۳).

* جرأت پیش‌نهادن این نوشتار را تنها زمانی یافتیم که از برابر چشمان موشکاف دوست دانش‌دوستم پژمان فیروزبخش گذشت و ویراست‌های وی در آن اعمال شد.

۳. پسوند *-išn* در فارسی نو تبدیل به پسوند «-ش» شده که اسم (مصدر) می‌سازد (فرشیدورد ۱۳۸۲: ۱۴۹). این پسوند و نیز پسوند *-išf* گاه در فارسی نو نیز به همان شکل فارسی میانه، یعنی «-شن» و «-شت» آمده‌اند؛ برای نمونه «بروشن»، «روشن» (نک: یادداشت ۵) و «گنشت» (نک: بند ۲۹).

۴. نمونه‌های کاربرد پسوند زایای *-išn* در فارسی میانه فراوان است. در زیر به چند نمونه از آن‌ها اشاره می‌شود.^۱ به دلیل پرشماری این شاهدها، از ذکر جمله‌های دربردارنده این شاهدها خودداری می‌شود. در جدول زیر کاربرد هم‌زمان *-išn* با برخی پسوندها و پیشوندهای دیگر نیز گنجانده شده است.

<i>abarmenišn</i>	<i>dahišnōmand</i>	<i>hamuskārišn</i>	<i>kāmišngar</i>	<i>tāzišn</i>	<i>wānišn</i>
<i>abaxšāyišn</i>	<i>drāyišn</i>	<i>hambārišn</i>	<i>kōxšišn</i>	<i>wārišn</i>	<i>āhenzišn</i>
<i>abaxšāyišngar</i>	<i>brēhēnišn</i>	<i>frēbišn</i>	<i>marzišn</i>	<i>āxēzišn</i>	<i>āhōgēnišn</i>
<i>abaxšāyišnīg</i>	<i>brīnišn</i>	<i>gardišn</i>	<i>mehēnišn</i>	<i>rāmišn</i>	<i>āmēzišn</i>
<i>abaxšāyišnīgtar</i>	<i>bun-dahišn</i>	<i>gardišnīh</i>	<i>menišn</i>	<i>rāyišn</i>	<i>xwarišn</i>
<i>abāyišn</i>	<i>hurišn</i>	<i>gazišn</i>	<i>nihišn</i>	<i>rāyēnišn</i>	<i>xwāhišn</i>
<i>abēdahišn-srōg</i>	<i>burzišn</i>	<i>gugānišn</i>	<i>nimāyišn</i>	<i>rēzišn</i>	<i>xwānišn</i>
<i>abesihēnišn</i>	<i>damišn</i>	<i>hamxwarišn</i>	<i>mālišn</i>	<i>tuxšišn</i>	<i>xwāyišn</i>
<i>abganišn</i>	<i>dranjišn</i>	<i>hambahišn</i>	<i>mānišn</i>	<i>tābišnīg</i>	<i>yazišn</i>
<i>abrōzišn</i>	<i>bārik-dānišn</i>	<i>gumēzišn</i>	<i>mārišn</i>	<i>rōyišn</i>	<i>āmadišn</i>
<i>aburzišnīg</i>	<i>bēš-pursišnīh</i>	<i>gīrišn</i>	<i>mārišnīg</i>	<i>sahišn</i>	<i>āmurzišn</i>
<i>abzawišn</i>	<i>bēšišn</i>	<i>gōwišn</i>	<i>mēnišn</i>	<i>srāyišn</i>	<i>zanišn</i>
<i>abzāyišn</i>	<i>bōxtišnīgīhā</i>	<i>hambandišnīh</i>	<i>nirāmišn</i>	<i>stānišn</i>	<i>zāyišn</i>
<i>ahrāmišn</i>	<i>bōzišn</i>	<i>hamgumēzišnīh</i>	<i>nīwāzišn</i>	<i>stāyišn</i>	<i>zīwišn</i>
<i>anabaxšāyišnīg</i>	<i>dagr-zīwišnīh</i>	<i>hamkōxšišn</i>	<i>nīwēyēnišn</i>	<i>sērišn</i>	<i>āfurišn</i>
<i>anāg-kunišn</i>	<i>drōzišn</i>	<i>hambōyišn</i>	<i>nīwannišn</i>	<i>tāšišn</i>	<i>āgōhišn</i>
<i>anāmurzišn</i>	<i>dušbarišn</i>	<i>hammōzišn</i>	<i>nīyōšišn</i>	<i>udāyišn</i>	<i>āhanjišn</i>
<i>apōhišn</i>	<i>drō-gōwišnīh</i>	<i>hamgumēzišnīh</i>	<i>nizāyišn</i>	<i>uskārišn</i>	<i>ārāyišn</i>
<i>apōxšāyišn</i>	<i>dušmenišn</i>	<i>handāzišn</i>	<i>nīxwārišn</i>	<i>tōzišn</i>	<i>āwarišn</i>
<i>apparišn</i>	<i>dušrāmišn</i>	<i>handēšišn</i>	<i>nīyāyišn</i>	<i>wardišn</i>	<i>āwēnišn</i>
<i>apursišnīg</i>	<i>dušgōwišn</i>	<i>hamēšag-yazišn</i>	<i>nīšnišn</i>	<i>warišn</i>	<i>āsāyišn</i>

(۱) منبع: وبگاه <http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de>

<i>arōyišnīg</i>	<i>duškunišn</i>	<i>handōzišn</i>	<i>passāzišn</i>	<i>uzēnišn</i>	<i>čamišn</i>
<i>asazišnīg</i>	<i>dušwurrōyišnīh</i>	<i>hilišn</i>	<i>pahikārišn</i>	<i>warzišn</i>	<i>āyišn</i>
<i>ašnawišn</i>	<i>dwarišn</i>	<i>hu-zīwišn</i>	<i>kušišn</i>	<i>waxšišn</i>	<i>āzārišn</i>
<i>asōhišn</i>	<i>dīdišn</i>	<i>frayādišnīg</i>	<i>padīrišn</i>	<i>wizārišn</i>	<i>čandišn</i>
<i>asōzišnīh</i>	<i>dānišn</i>	<i>hrubišn</i>	<i>kāhišn</i>	<i>widarišn</i>	<i>čarbišn</i>
<i>astišnīg</i>	<i>be-widerišnīh</i>	<i>frazīwišn</i>	<i>paristišn</i>	<i>pāyišn</i>	<i>šnāyišn</i>
<i>atazišn</i>	<i>dwārišn</i>	<i>hu-kunišn</i>	<i>kāmišn</i>	<i>wendišn</i>	<i>wāzišn</i>
<i>awēnišn</i>	<i>dārišn</i>	<i>frādahišnīh</i>	<i>pahrēzišn</i>	<i>rasišn</i>	<i>čayišn</i>
<i>awidērišnīgīhā</i>	<i>brāzišnīgīhā</i>	<i>hu-jaḥišn</i>	<i>pardazišn</i>	<i>winnārišn</i>	<i>wēnišn</i>
<i>awidīrišnīg</i>	<i>dānišnīgīhā</i>	<i>hu-gōwišn</i>	<i>parmāyišn</i>	<i>rawišn</i>	<i>čīnišn</i>
<i>awištābišn</i>	<i>dānišnōmand</i>	<i>hu-menišn</i>	<i>parrišn</i>	<i>wigrāsišn</i>	<i>wēzišn</i>
<i>axwarišnīh</i>	<i>dārišnīh</i>	<i>hāmkunišnān</i>	<i>parwarišn</i>	<i>windišn</i>	<i>čāšišn</i>
<i>ayārdišn</i>	<i>dēn-ōšmārišnīh</i>	<i>hu-abzāyišnīg</i>	<i>passandišn</i>	<i>wināhišnīh</i>	<i>čēhišnīg</i>
<i>ayāsišn</i>	<i>dēr-yazišnīh</i>	<i>ispīzišn</i>	<i>paymōzišn</i>	<i>wirāyišn</i>	<i>ēzišn</i>
<i>azbāyišn</i>	<i>dēsišn</i>	<i>istāyišn</i>	<i>payrāyišn</i>	<i>wixšāyišn</i>	<i>ōzanišn</i>
<i>bandišn</i>	<i>dīr-zīwišn</i>	<i>jud-gōwišn</i>	<i>paywahišn</i>	<i>wiyufsišn</i>	<i>ōšmurišnīh</i>
<i>bannišn</i>	<i>abrōzišnīh</i>	<i>jud-kunišn</i>	<i>paywandišn</i>	<i>wizīnišn</i>	<i>šawišn</i>
<i>barišn</i>	<i>estišn</i>	<i>jud-menišn</i>	<i>pursišn</i>	<i>wizōhišn</i>	<i>šnāyēnišn</i>
<i>bastišn</i>	<i>fragāmišn</i>	<i>nibēsišnīh</i>	<i>pārāyišn</i>	<i>wišōbišn</i>	<i>šēbišn</i>
<i>bawišn</i>	<i>framāyišn</i>	<i>nigerišn</i>	<i>sōzišn</i>	<i>wurrawišn</i>	<i>jaḥišn</i>
<i>baxšišn</i>	<i>frayādišn</i>	<i>nimēzišn</i>	<i>tāzišn</i>	<i>wurrōyišn</i>	<i>jōyišn</i>
<i>dahišn</i>	<i>hamrasišnīh</i>	<i>nāzišn</i>	<i>uzmāyišn</i>	<i>āšnawišn</i>	

۵. در فارسی باستان از فرمول ریشه + پسوند *-ta-* وجه وصفی^۱ ساخته می‌شده که از آن در فارسی میانه با حذف پسوند *a* ستاک گذشته برجای مانده است؛ برای نمونه فارسی باستان *kan-ta- < kant < kant* فارسی میانه *kand* از سوی دیگر، مصدرهای فارسی باستان که با *-tanaiy-* ساخته می‌شدند (نک: بند ۱۳)، در فارسی میانه به *-tan-/dan-* پایان می‌پذیرفتند؛ برای نمونه *kan-tanaiy < kantān < kandan* نظر به اینکه هر دو پسوند *-tanaiy-* و *-tan-* در این فرمول به ریشه می‌پیوستند و چون هر دو با واج *t* آغاز می‌شدند،

(۱) وجه وصفی (*participle*) یا صفت فعلی (*verbal adjective*) از ریشه فعلی ساخته می‌شود. در فارسی به آن صفت مفعولی هم می‌گویند.

بعدها در میان گویشوران فارسی میانه این تصور پدید آمده که مصدر از ستاک گذشته و پسوند *-an* ساخته می‌شده است (ابوالقاسمی ۱۳۸۰: ۱۶۷). این تصور در فارسی میانه بنیاد ساختاری شد که در آن، صرف نظر از ملاحظه‌های ریشه‌شناختی، از ستاک گذشته و پسوند *-an* مصدر می‌ساختند. بنابراین، در این نوشتار نیز از این پس گاه به جای *-tan/-dan* از پسوند مصدرساز *-an* یاد خواهد شد.

۶. نمونه‌های کاربرد پسوند زایای *-an* در فارسی میانه بسیار فراوان است. در واقع، این پسوند می‌توانسته به همه ستاک‌های گذشته (از جمله ستاک‌های گذشته اسمی) بچسبد و مصدر بسازد.

۷. واژه‌هایی که در فارسی میانه با *-išn* و *-tan/-dan* ساخته می‌شوند، با اسم‌هایی چون *اسم مصدر، مصدر، اسم فعل، و اسم معنای فعلی*^۱ شناخته می‌شوند و همگی از نظر دستوری اسم‌هایی هستند که در بیشتر موردها معنای اسم فعل دارند.

ریشه‌شناسی

۸. نکته‌ای جالب در باره دو پسوند *-išn* و *-tan/-dan* آنکه ساختن اسم مصدر کارکردی کهن در آنهاست و در کهن‌ترین سندها از زبان‌های هندواروپایی، نیای مشترک این دو پسوند فارسی میانه با همین کارکرد به کار رفته است (نک: بندهای بعدی).

۹. پسوند فارسی میانه *-išn*، بر خلاف نظر دارمستتر که مورد قبول پاول هرن نیز واقع شده، به پسوند هندی باستان *-išnú-* ربطی ندارد (سرکاراتی ۱۳۷۷: ۶۵؛ حسن‌دوست ۱۳۸۳: ۴۷ و هفت).

۱۰. نیای مشترک *-išn* و *-tan/-dan* پسوند هندوایرانی *-tma-** > پسوند هندواروپایی *-ter/ten-** است (نک: یادداشت ۱؛ بنونیست ۱۹۶۲: ۱۰۵).

۱۱. در زبان هیتی طبقه‌ای از اسم‌های پرشمار ختی هست که به *r/n* پایان می‌پذیرند (نیز نک: یادداشت ۱)؛ در این طبقه با فرآیندی ساختواژه‌ای روبه‌رو می‌شویم که در آن با پسوند *-tar* (در حالت وابستگی: *-mas > -tnas**) اسم معنای فعلی ساخته می‌شود؛

(۱) به انگلیسی: *verbal abstract*، به فرانسه: *abstrait verbal*

برای نمونه *huišatar* و *huišwatar* هر دو به معنای «زندگی» از ریشه‌های *huiš-* «زیستن» و *huišuwāi* «زنده بودن». عنصرهای معادل پسوند هیتی *-nnaš/-tar* در دیگر زبان‌های هندواروپایی کمیاب‌اند و در بیشتر موردها در ساخت آن‌ها از صورت^۱ دارای *n* بهره برده شده است؛ برای نمونه، در کنار واژه لاتینی *iter* می‌توان به واژه **itinis* اشاره کرد که در پی دگرگونی‌های بعدی، به صورت *itineris* در لاتینی بر جای مانده است. این واژه از هندواروپایی^۲ **i-ter/n-* بوده و در هیتی به صورت *itar* «عمل رفتن» یا «راه» و در تُخاری به صورت *ytār* آمده است. در کنار لاتینی **itinis*، واژه اُسکی *eituns* قرار می‌گیرد که معنایی معادل لاتینی **itōnes* داشته است (بنویست ۱۹۶۲: ۱۰۳-۱۰۴).

۱۲. از یک سو، به یاری لاتینی *iter* و واژه‌های فراوانی که در هیتی با *-tar* ساخته شده‌اند، و از سوی دیگر، بر پایه این‌همانی *(-ten-/-tn-/-ter-*)* می‌توان قائل به وندافزایی اولیه‌ای شد که در زبان‌های هندوایرانی و با پسوند *-ma-** گروهی از اسم معنای فعلی را به دست داده است؛ برای نمونه، واژه سنسکریت *-cyau-tná-* «جنبش، تلاطم، تکان» (و «انگیزاننده» در معنای صفتی)^۳ برابر با واژه اوستایی *-šiiāo-θna-* «کنش» از ریشه اوستایی *-šiiav-* (برابر با ریشه سنسکریت *-cyav-*) «به راه انداختن، به حرکت درآوردن»، واژه سنسکریت *-rā-tma-* «دَهِش» از ریشه سنسکریت *-rā-* «دادن»، واژه اوستایی *-karā-θna-* «کنش، اجرا» در ترکیب *-arātō.karā-θna-* «جایگاهی برای اجرای کارهای واجب دینی» و از ریشه اوستایی *-kar-* «کردن». به برکت شمار فراوان این قبیل اسم‌ها، ساختار یادشده پسوند *-išn-* را در فارسی میانه از خود بر جای گذاشته که هم‌چنان اسم مصدر^۴ می‌ساخته است (بنویست ۱۹۶۲: ص ۱۰۴-۱۰۵).

۱۳. مصدر فارسی باستان نیز بر پایه همین ساختار شکل گرفته است که در واقع تکواژ سازنده آن، یعنی *-tanaiy-*، پس از افزوده شدن پایانه صرفی حالت برایی، یعنی

(۱) بنویست از اصطلاح *-n- le degré* «درجه *-n-*» بهره گرفته که امروزه برای همخوان‌ها کمتر رایج است (نک: یادداشت ۱).

(۲) ضبط واژه‌ای با خط اریب، برای نمونه به صورت **i-ter/n-* به این معناست که در برخی حالت‌ها، ستاک **i-ter-* و در برخی دیگر **i-ten-* خواهد بود.

(۳) 'ébranlement' (comme adjectif: 'excitant, stimulant')

(۴) بنویست از اصطلاح اسم معنای فعلی (فرانسوی: *abstrait verbal*) بهره گرفته است.

-aiy، به پسوند فارسی باستان *-tan-* (که صورتی از هندوایرانی *-tma-* است) حاصل گشته است؛ برای نمونه در *car-tanaiy* «کردن»، *kan-tanaiy* «کندن» و *nipiš-tanaiy* «نوشتن». از این رهگذر، با بهره‌گیری از صورت *-tan-** و نه *-tma-**، گونه‌ای از اسم فعل پدید می‌آید که مستقل از دیگر مشتق‌های ساخته‌شده با صورت *-tma-** در زبان حضور خواهد داشت (بنویست ۱۹۶۲: ص ۱۰۵-۱۰۶).

۱۴. در سنگ‌نوشته‌های فارسی باستان «اسم فعلی» که به طور مستقل با صورت *-tma-** ساخته شده باشد، دیده نمی‌شود (البته نک: بند ۱۵). البته این پسوند یک بار، آن هم در اسم *a-r-š-n-i-š* «آرش» (یکای طول)، در این سنگ‌نوشته‌ها به کار رفته است. اسم یادشده دو بار در سطر ۲۶م سنگ‌نوشته DSf آمده است:

25. ... *pasāva θikā avaniya aniyā*

26. 40 *a-r-š-n-i-š baršnā aniyā* 20 *a-r-š-n-i-š barš*

27. *nā*

۱۵. همتای اوستایی واژه فارسی باستان *a-r-š-n-i-š* واژه‌های *arəθna-* «آرنج» (بارتلمه ۱۹۶۱: ستون ۱۹۶) و *frārāθni-* هستند که دومی در واژه *frārāθni.drājah-* «یکای طول، از آرنج تا سر انگشتان» (بارتلمه ۱۹۶۱: ستون ۱۰۲۱) به کار رفته است. همین واژه در سنسکریت به صورت *aratnī-* «آرنج» دیده می‌شود. بر پایه این واژه‌های ایرانی و هندی و نیز واژه‌های سنسکریت *-āni* «بخشی از ساق پا که پیرامون زانو قرار می‌گیرد» >هندواروپایی *-ōlni**، ارمنی *oln* «ستون مهره‌ها» (که در حالت وابستگی *ōlin** می‌شود) >هندواروپایی *-olen**، هم‌چنین یونانی، *ὠλήνη* و *ὠλένη* به بازسازی واژه هندواروپایی *-ōl-en** رهنمون می‌شویم که از ریشه هندواروپایی *-ōl(e)** «خم کردن» می‌تواند ساخته شده باشد. ریشه اخیر با سنسکریت *-alaka* «حلقه گیسو» تأیید می‌گردد. از همین ریشه هندواروپایی می‌توان مشتق هندوایرانی *-āra-tma** را انتظار داشت که می‌توانسته است اسم فعل و شکل مؤنث آن *-āra-mi** بوده باشد. این واژه‌ها، به نوبه خود، تصدیق‌کننده جفت باستانی *-āra-tar** و *-āra-tm** «خمش، پیچش» در هندوایرانی هستند (بنویست ۱۹۶۲: ۱۰۵؛ نک: بندهای ۱۰، ۱۱ و ۱۲). بدین ترتیب، به باور بنویست، آنچه در نهایت به فارسی باستان *a-r-š-n-i-š* انجامیده، در آغاز اسم فعل و به معنای «پیچش، خمش»

بوده و بعدها معنای «آرنج» یا «یکای طول، از آرنج تا سر انگشتان» را به خود گرفته است.^۱

۱۶. متأسفانه واژه a-r-š-n-i-š تنها واژه فارسی باستان است که به‌طور مستقیم میراثی از پسوند هندوایرانی *-tma** را در خود دارد. تا همین جای کار با دو مسأله دست‌وپاگیر روبه‌رو هستیم: یک. همین واژه تک‌آمده^۲ نیز در معنای اسم فعل به کار نرفته است! (البته نک: پایان بند ۱۵)؛ دو. هم در دوره‌های پیش از فارسی باستان (یعنی در زبان‌های هندواروپایی و هندوایرانی) و هم در دوره‌های پس از فارسی باستان (یعنی در فارسی میانه به صورت *-išn* و در فارسی نو به صورت «-ش»)، نیاکان و فرزندان این زبان از صورت *-tma** پسوند هندوایرانی *-tma*/-tar** برای ساخت اسم فعل استفاده (ی گسترده‌ای) کرده‌اند؛ در حالی که، در متن‌های برجای‌مانده از فارسی باستان اثری از این کاربرد گسترده دیده نمی‌شود.

۱۷. وجود واژه‌هایی اوستایی که در آن‌ها پسوند *-θna* سازنده اسم فعل است (بنویست ۱۹۶۲: ص ۱۰۶) و هم‌چنین وجود و زایایی پسوند *-išn* در فارسی میانه و پارسی (رضائی باغبیدی ۱۳۸۵: ۱۰۱) حاکی از گستره کاربرد این پسوند برای ساخت اسم فعل، هم در دوره باستان و هم در دوره میانه است. اینکه در نوشته‌های محدود برجای‌مانده از فارسی باستان این پسوند، به‌ویژه برای ساخت اسم فعل، دیده نمی‌شود، می‌تواند به این دلیل‌ها باشد:

۱.۱۷. شمار واژه‌های سنگ‌نوشته‌های فارسی باستان چندان زیاد نیست و البته نمی‌توان بر پایه آنها در باره واژه‌های این زبان داوروی کامل نمود (ارانسکی ۱۳۷۹: ۱۲۸).

۲.۱۷. نمی‌توان گفت که زبان فارسی میانه، به‌طور دقیق، بازمانده گویشی از فارسی باستان است که در سنگ‌نوشته‌های فارسی باستان دیده می‌شود؛ بلکه می‌توان احتمال

(۱) بسنجید با واژه فارسی نوی «خمیدگی» که دارای ساختار اسم معنا و هم‌معنای «خمش» است، ولی به معنای «محل پیدایش خمش» نیز کاربرد دارد.

(۲) به قیاس *بِسْ آمده / بَسَامد می‌توان تک‌آمده / تک‌آمده* «یک بار آمدن» را داشت و صفت فاعلی تک‌آمده / تک‌آمده را به معنای «آنچه یک بار آمده، آنچه یک بار رخ داده» در برابر عبارت یونانی *hapax (legomenon)* نهاد. این عبارت را برای واژه‌ای به کار می‌برند که یک بار در سندی آمده باشد.

داد که فارسی میانه بازمانده یکی از گویش‌های فارسی باستان باشد که به گویش سنگ‌نوشته‌های فارسی باستان بسیار نزدیک است (کنت ۱۹۵۳: ص ۷، بند ۴، زیربند II، سه خط پایانی).

آواشناسی

۱۸. تلفظ پسوند مصدرساز *-tan/-dan* برای املائی *-tn* در فارسی میانه زردشتی و *-tn/-dn* در فارسی میانه ترفانی در دستوره‌های فارسی میانه پذیرفته شده است. تلفظ *-išn* هم برای املائی *(y)šn* در فارسی میانه (چه زردشتی و چه ترفانی) در همه دستوره‌های فارسی میانه پذیرفته شده است.

۱۹. در متن‌های برجای مانده از فارسی باستان، در واژه‌های زیر نویسه *t* پیش از نویسه *n* قرار گرفته است.

b-r-t-[n-i]-y	<i>DNb, 47</i>
c-r-t-n-i-y	<i>DB1., 94; DB2., 33; DB2., 38; DB2., 44; DB2., 53; DB2., 58; DB2., 67; DB3., 36; DB3., 43; DB3., 60; DB3., 65; DSf, 20; DSab, 2</i>
c-r-t-n-y	<i>DSn, 1</i>
[d]-r-t-n-y-a	<i>DNb, 13</i>
k-t-n-i-y	<i>DZc, 9; XV, 21</i>
n-i-p-i-š-t-n-i-y	<i>XV, 24</i>
p-r-t-n-a-y-a	<i>XPI, 15</i>
t-nu-u-m	<i>XPf, 31</i>
t-nu-u-š	<i>DNb, 33; XPI, 37</i>
θ-s-t-n-i-y	<i>DB1., 53</i>

۲۰. در میان این واژه‌ها، در آوانویسی مصدرهایی که با *-tanaiy* <*-t-n-i-y*> ساخته شده‌اند، با اطمینان بالایی می‌توان به وجود واژه *a* در میان همخوان‌های *t* و *n* قائل بود. یک دلیل آنکه در دیگر زبان ایرانی باستان، یعنی در زبان اوستایی، حالت برایی مفرد ستاک‌های پایان‌پذیر به *-an-* بیشتر با درجه واژه‌ای افزوده و با پایانه *-a'ne* پدیدار می‌شود (نک: بند ۱۳)؛ برای نمونه، *a'riiam-a'ne* «به/ برای دوست»، *xšnūm-a'ne* «شادی کردن»، *staom-a'ne* «برای

ستایش»، «راضی بودن، خشنود بودن»^۱ حتی در حالت برایی مفرد ستاک‌های پایان‌پذیر به *-an-*، برای نمونه در واژه *puθrāne* «دارنده فرزند»، درجهٔ واکه‌ای بالانده نیز دیده می‌شود. البته گهگاه در همین شرایط، برای نمونه در واژه *aⁱwi-šōⁱθne* درجهٔ واکه‌ای ضعیف مشاهده می‌گردد.^۲ دلیل دیگر برای قائل شدن به واکه *a* در میان همخوان‌های *t* و *n* بقای فارسی باستان *-tanaiy-* در قالب پسوند فارسی میانه *-tan-* و فارسی نو «تن / ستن» تا به همین امروز است. (بسنجید با: واژه‌های فارسی باستان *t-nu-u-m* و *t-nu-u-š* که از ستاک *-tanu-* «تن» هستند و با همین دو دلیل می‌توان در آنها میان *t* و *n* یک *a* گنجانند؛ به عبارت دیگر، وجود واژه‌های اوستایی *-tanū-* و سنسکریت *-tanū-* هر دو به معنای «تن» و نیز بقای واژهٔ فارسی باستان در فارسی میانه و فارسی نو به صورت *tan* و «تن»، دلیل‌هایی کافی هستند تا ستاک فارسی باستان را *-tanu-* آوانگاری نماییم.)

۲۱. در واژهٔ فارسی باستان *a-r-š-n-i-š* (> ایرانی باستان *-aratan**) شاهد زنجیرهٔ نویسه‌های *-š-n-* در فارسی باستان هستیم که دگرگون‌شدهٔ ایرانی باستان *-t-n-** است. اما همان‌گونه که در بند ۲۰ دیده شد، زنجیرهٔ *-tan-* در فارسی باستان به *-šan** یا *-šn** بدل نشده است؛ نتیجهٔ آنکه، شاید بتوان در آوانویسی *a-r-š-n-i-š*، بر خلاف نظر کنت، واژه را نه *arāšaniš* که به مانند کسانی چون رودیگر اشمیت *arašniš* آوانویسی نمود (اشمیت ۱۳۸۶: ۱/۱۲۹) تا با دست‌آویز قرار دادن تبدیل ایرانی آغازین **tn*> فارسی باستان **šn*، رفتار تاریخی ناهمخوان *-t-n-* را در واژه‌های بالا توجیه نمود. این توجیه با تبدیل ایرانی باستان **tn* < اوستایی **θn* نیز سازگاری دارد؛^۳ چراکه در هر دو *t* در خوشهٔ *tn* (و نه *tan*) سایشی شده است (برای نمونه در واژهٔ اوستایی *aⁱwi-šōⁱθne*).

(۱) بسنجید با: *xvāng* «خورشید» و *dāng* «خانه» از واژه‌های هندواروپایی **swen-s* و **dem-s* (یعنی واژه‌های پایان‌پذیر به هندواروپایی **-en* و **-em* < ایرانی **-an* و **-am*) که در آنها اوستایی *-ān-* بازماندهٔ درجهٔ کامل، یعنی هندواروپایی **-en* است (زمرنی ۱۹۹۰: ۱۶۹-۱۷۰). نیز برای هم‌ارزی *ē* و *a* در اوستایی، نک: جکسن ۱۸۹۲: بندهای ۳۳ و ۳۰۳.

(۲) شاهدها برگرفته از جکسن ۱۸۹۲: بند ۳۰۵. Dat. و بند ۳۰۰ هستند.

(۳) اشمیت، بر خلاف نظر بنونیست، صورت ایرانی آغازین این خوشه را نیز **θn* بازسازی نموده است (اشمیت ۱۳۸۶: ۱۲۹).

(۴) شایان یادآوری است که قید *paⁱriθnam* «به‌طورکامل» در دستنوشتهٔ L4 از 19.28 V به صورت *paⁱrišnam* آمده است. البته بارتمه قرائت این واژه را در نسخه‌های دیگر نیز مبهم می‌داند (بارتمه ۱۹۶۱، ستون ۸۶۶).

۲۲. گویا در فرآیند تبدیل ایرانی باستان $*tn$ < فارسی باستان $*šn$ جایگاه تکیه نیز نمی‌تواند نقشی داشته باشد؛ چراکه در همه واژه‌های سنسکریتی که مانند فارسی باستان $a-r-š-n-i-š$ پایانه صرفی $-iš$ گرفته‌اند (نک: بند ۲۴ و یادداشت ۳) تکیه واژه بر روی هجای دربردارنده پایانه بوده است؛ برای نمونه، در حالت رایج جمع ستاک‌های پایان‌پذیر به $-i-$ ($gir-iš$ «کوه‌ها را») و در حالت نهادی و رایج جمع ستاک‌های پایان‌پذیر به $-i-$ ($dev-iš$ «دو‌ها، دُو‌ها را»).^۱ اگر در ایرانی باستان و سپس فارسی باستان نیز چنین بوده باشد، تکیه در واژه $a-r-š-n-i-š$ پس از $-š-n-$ ($>-t-n->*$) می‌افتاده است. از سوی دیگر، مشاهده می‌شود که در واژه‌های سنسکریت $tanūš$ و $tanūm$ (یعنی حالت‌های نهادی و رایج مفرد ستاک سنسکریت $tanū$ «تن») نیز تکیه پس از زنجیره آوایی $tan-$ افتاده است. اگر در واژه‌های فارسی باستان $tanuš$ و $tanum$ (یعنی حالت‌های نهادی و رایج مفرد ستاک فارسی باستان $tanu-$ «تن») نیز تکیه پس از زنجیره آوایی $tan-$ فرض شود، ملاحظه می‌گردد که تبدیل $t < ḍ$ رخ نداده است؛ اما به یاد داریم که در $a-r-š-n-i-š$ ($>$ ایرانی باستان $*aratan-iš$) تکیه پس از زنجیره آوایی $tan-$ ، یعنی بر هجای $-iš$ می‌افتاده و تبدیل $t < ḍ$ رخ داده است. چکیده آنکه، جایگاه تکیه نمی‌توانسته در این تبدیل نقش داشته باشد.

۲۳. نمونه‌های دیگری نیز می‌توان یافت که در آن‌ها در اثر توالی یک واج دندانی و سپس n واج دندانی به $ḍ$ تبدیل شده است. واژه $baršnā$ که در حالت بایج مفرد مذکر است، دو بار در سطرهای ۲۶م و ۲۷م سنگ‌نوشته DSf به کار رفته است (نک: بند ۱۴). هرچند کنت ستاک واژه را $baršan-$ می‌دهد، خود وی تصریح می‌کند که خوشه‌های هندواروپایی $*ḡn$ ، $*ḡhn$ و $*zn$ در آریایی آغازی $*šn$ ، $*zn$ و $*žhn$ و همگی در ایرانی آغازی $*šn$ گردیده‌اند (کنت ۱۹۵۳: ص ۳۵، بند ۹۶). به سخن دیگر، برای رخ دادن این تبدیل، کنار هم‌بودگی بی‌واسطه دو همخوان بایسته بوده است. شاهدی بر این مدعا $*brd-ant$ «بلند» در فارسی باستان است^۲ (که برابر است با سنسکریت $brh-ánt$ «بلند»

(۱) شاهدها از جکسن ۱۸۹۲: ۷۴ و ۷۶.

(۲) برای این شکل بازسازی‌شده، نک: ابوالقاسمی ۱۳۸۰: ۱/۵۷؛ برای امکان بقای r در فارسی باستان، نک: بارتلمه ۱۳۸۳: ۶۱-۶۲، بند ۵۷، زیربند ۲ و پانویشت ۱ از همین زیربند.

و اوستایی *barəz-ant-* «بلند»). **brd-ant-* نیز مانند فارسی باستان *baršnā* از *√bard-* «بلند بودن» ساخته شده است^۱ و پس از تبدیل شدن به **burd-ant-*^۲ و طی تبدیل $l < rd$ در فارسی میانه *buland / bulant* شده که همان نیای «بلند» در فارسی نو است. همان‌گونه که دیده می‌شود، در این واژه فارسی باستان به دلیل آنکه میان *d* و *n* واسطه *a* آمده، شاهد تبدیل *dan* به *šan* نبوده‌ایم. پس، اکنون با برابر دانستن اوستایی *barəzan-* و ستاک واژه *baršnā* از نظر ساخت واژه اشتقاقی، باید به وجود عملی ستاک **bard-an-* یا **brd-an-* در فارسی باستان قائل بود که در آن‌ها *d* به *š* تبدیل نمی‌شده است. یادآور می‌شود که در این ساختار، پسوند اولیه *-an-* به ریشه *√bard-* «بلند بودن» چسبیده است. در صرف این ستاک، برای نمونه در حالت بایی مفرد، *a* از پسوند *-an-* می‌افتد و یک *ā* به عنوان پایانه صرفی به ستاک افزوده می‌شود، مانند اوستایی *a'riiāman-* «دوست» که در حالت بایی مفرد *a'riiāman-na* می‌شده است (جکسن ۱۸۹۲: ۸۸ بند ۳۰۰). پس در واژه صرف‌شده *baršnā* دوباره به توالی بی‌واسطه *-dn-* برمی‌خوریم و به همین دلیل است که در آن تبدیل $d < š$ رخ داده است (یعنی $*bard-nā < barš-nā$). بر خلاف نظر کنت، ستاک باید نه *baršan-* که چیزی مانند **bardan-* گرفته شود که در یکی از حالت‌های صرفی (یعنی بایی مفرد) به شکل *baršnā* نمودار شده است (نک: یادداشت ۲). چکیده آنکه، گویا کنارهم‌بودگی واج دندانی (*d/t*) و سپس واج *n*، برای تبدیل واج دندانی به *š* الزامی بوده است.

۲۴. اما استدلال کنت به نوبه خود از منطقی خوش‌ساخت برخوردار است. همان‌گونه که در بند ۱۴ گفته شد، پسوند *-išn* دو بار، آن هم در اسم *a-r-š-n-i-š* «ارش» (یکای طول)، در سنگ‌نوشته‌های فارسی باستان به کار رفته که هر دو مورد در سطر ۲۶م سنگ‌نوشته DSf می‌باشد. با تکیه بر ظاهر واژه و در قیاس با واژه‌های اوستایی *arəθna-* و *frārāθni-* و نیز واژه سنسکریت *aratni-*، پیشتر این واژه را رایج جمع از ستاک *arašni-* نهادی مفرد از ستاک پایان‌پذیر به *-i-* و نیز نهادی مفرد از ستاک پایان‌پذیر به *-ī-* می‌دانستند (نک: کنت ۱۹۵۳: ۱۷۰، زیر مدخل *arašan-*؛ همو ۱۹۳۹: ۱۷۶؛

(۱) کنت ۱۹۵۳: ۲۰۰، ستون ۲، زیر مدخل‌های *bard-* و *baršan-*

(۲) برای تبدیل $ur < r$ نک: بارتلمه ۱۳۸۳: ۶۱-۶۲، بند ۵۷، زیربند ۲ و پانویشت ۲ از همین زیربند.

بنویست ۱۹۶۲: ۱۰۵). اما بعدها کنت به درستی نشان داد که $a-t-š-n-i-š$ در فارسی باستان نمی‌تواند دارای حالت رایبی جمع از ستاکی پایان‌پذیر به $-i-$ پنداشته شود. کنت چنین استدلال می‌کند که در فارسی باستان هیچ رایبی جمعی نیست که از نظر شکل از نهادی جمع آن متمایز باشد، بجز در ضمیرهای پیوسته که حالت نهادی ندارند! هرگاه ظاهر نهادی جمع و رایبی جمع متفاوت باشد، رایبی جمع از میان می‌رود و شکل نهادی وظیفه رایبی را بر عهده می‌گیرد؛ چنان‌که $dahyāva$ «کشورها را» در سطرهای ۲۱، ۴۷ و ۶۷ از ستون یکم سنگ‌نوشته DB به شکل نهادی جمع و در نقش رایبی جمع است، اما در اوستایی شکل بهنجار برای حالت رایبی جمع این واژه $daiiḥuš$ است. پس حالت رایبی جمع $arašni-$ چیزی مانند $*arašnaya$ باید می‌بود که صورت معمول حالت نهادی — رایبی جمع بوده است. کنت حالت بایی جمع را برای این واژه پیشنهاد می‌نماید و واژه را از ستاکی پایان‌پذیر به $-n-$ ، یعنی ستاک ایرانی باستان $*aratan-$ / $*arathn-$ می‌گیرد که در فارسی باستان $*arašn-$ شده است. به باور کنت، درجه افزوده این واژه در افزوده شدن یک a در پسوند، یعنی میان $š$ و n تبلور می‌یافته^۱ و سپس همین صورت افزوده، یعنی $arašan-$ پایه قرار گرفته و در موضع‌های دیگر نیز به کار می‌رفته است، یعنی برای نمونه ستاک $*arašn-$ در حالت‌هایی از صرف اسمی به درجه افزوده رفته (یعنی دست‌خوش دگرگونی آوایی شده) است؛ سپس شاهد گسترش کاربرد این ستاک به حالت‌های صرفی دیگر بوده‌ایم. این در حالی است که تبدیل $t < š$ تنها پیش از همخوان n رخ داده و در موضع‌های دیگری که t پیش از واکه بوده چنین تبدیلی در کار نمی‌بوده است. کنت نمونه‌های دیگری از این‌گونه گسترش‌ها نیز ارائه می‌نماید؛ برای نمونه فارسی باستان $xraθum$ در سطر سوم سنگ‌نوشته نقش رستم که قابل‌مقایسه است با $xratav-$ و $xraθw-$ در اوستایی (بارتلمه ۱۹۶۱: ستون ۵۳۵) و نیز $gāθum$ و $gāθavā$ در فارسی باستان که قابل‌مقایسه است با $gātav-$ و $gātu-$ در اوستایی (بارتلمه ۱۹۶۱: ستون ۵۱۷) و $gātav-$ در

۱) البته شایان یادآوری است که می‌توان برای واژه فارسی باستان $a-t-š-n-i-š$ دو همتا در اوستایی یافت؛ یعنی واژه‌های $arāθna-$ «آرنج» و $frārāθni-$ در واژه $frārāθni.drājah-$ «یکای طول، از آرنج تا سر انگشتان» (که می‌تواند $*fra-ara-θna-$ بوده باشد) (نک بند ۱۵) و همان‌گونه که دیده می‌شود، افزایش درجه واکه‌ای نه در پسوند $-θna-$ یعنی میان n و $θ$ بلکه در خود ریشه اعمال گشته است.

سنسکریت. بنابراین، کنت *arašniš* را نه در حالت رای جمع، بلکه بای جمع و دارای پایانه *-iš* می‌شمارد و آن را به سیاق *taumaniš* از *tauman-* «توان، نیرو» و نیز واژه اوستایی *nāmāniš* از ستاک *-nāman* «نام»، به صورت *arašaniš* آوانویسی می‌نماید (کنت ۱۹۳۹: ۱۷۶-۱۷۷) (برای استدلال کنت در بای جمع گرفتن واژه، نک: یادداشت ۳).

۲۵. برای تأیید این باور، یعنی برای تبدیل آوایی در یک حالت صرفی و سپس در نظر گرفتن این شکل تبدیل‌یافته به‌عنوان ستاک و گسترش کاربرد آن در دیگر حالت‌ها (نک: بند ۲۴)، در فارسی میانه نیز شاهدهی می‌توان یافت. در سنگ‌نوشته شاپور در کعبه زردشت (ŠKZ)، در سه نگارش پارتی، فارسی میانه و یونانی، به ترتیب به واژه‌های *trykpyšyn* *trkpyšn* (*tlykpyšyn*) و *ταρακαπησιον* برمی‌خوریم که به معنای «مازاد، اضافه»^۲ است (باک ۱۹۷۸: ۲۶۴). واژه پارتی یادشده، در بند ۱۹م نگارش پارتی این سنگ‌نوشته دیده می‌شود (یادآور می‌شود که متن فارسی میانه این سنگ‌نوشته نسبت به دو نگارش دیگر آسیب بیشتری دیده است) (تفضلی ۱۳۷۶: ۸۵):

19. ... W LHw MH ZNHn 'trwn YNTNm W MH 'bdyn HQ'YMWt KNš hrw 'pr ptyhštr
KTYBt W MN hw QYN I M MH MN *trkpyšn* 'LYN 'bdyn YHWt ...

«... و آنچه به این آتش‌ها دادیم و آنچه [طبق] آیین بود، نیز همگی بر سند نوشته شد و از آن جمله هزار بره که از [سرمایه] *trkpyšn* [و طبق] آیین بود...»

۲۶. واژه فارسی میانه *trykpyšyn* (برابر با واژه پارتی *trkpyšn*) از واژه ایرانی باستان **tara(h)-√kap-a-tna-* به دوره میانه رسیده است و در آن **tara(h)* «اضافه؛ فرا، آن‌سو»، **kap-* «افتادن» و *-tna-* پسوند مورد بحث این گفتار است.^۳ بر خلاف نگارش پارتی، در نگارش فارسی میانه (و یونانی) میان همخوان‌های *š* و *n* (و در یونانی میان *σ* و *ν*)^۴

(۱) این مسأله که حتی در نگارش یونانی هم به جای برابر یونانی، از واژه ایرانی بهره گرفته شده است، برای نمونه، به این دلیل می‌تواند باشد که این واژه نام فقره‌ای خاص از امور مالی دولت ساسانی بوده است که برایش به دنبال معادلی در واژگان یونانی نگشته‌اند و یا گشته‌اند و نیافته‌اند.

(۲) به آلمانی: *Überschuß* (باک ۱۹۷۸: ۲۶۴).

(۳) باک ۱۹۷۸: ۲۶۴، البته واژه ایرانی باستان مورد نظر، در این منبع **tara(h)-√kaf-a-šna-* بازسازی شده است.

(۴) نویسه یونانی مورد انتظار برای *š* در واژه‌های ایرانی *σ* است (برای نمونه نک: گوش‌پیچ ۱۹۶۷: ۲۲۴،

پانوشته †).

نویسه *y* (و در یونانی *t*) درج گردیده است. این *y* به‌سادگی می‌تواند حاصل پیشین‌شدگی ایرانی باستان **a* باشد (بسنجید با: نخستین *y* در همین واژه، و نیز نک: یادداشت ۴). بنابراین، قسمت *šyn* در *trykpyšyn* می‌تواند همان *šān* باشد که با تحلیل کنت در آوانویسی *arāšaniš* دیده می‌شود. این واژه دیوانی فارسی میانه که در سنگ‌نوشته‌ای ساسانی دیده می‌شود، می‌تواند شکل فسیل‌شده‌ای از حالت(های)ی صرفی باشد که در آن(ها) زنجیره *šān* پدیدار شده (نک: بند ۲۴) و زیر چتر کاربرد دیوانی، از فارسی باستان به فارسی میانه رسیده است. شاید واژه‌های «پادشَن» و «دَشَن» نیز، به‌عنوان میراثی از همین حالت(های) فارسی باستان، توانسته‌اند خود را به فارسی نو برسانند (نک: یادداشت ۵). به هر ترتیب، آنچه به فارسی میانه *išn*-انجامیده صورتی از پسوند بوده که در نیای فارسی میانه (نک: بند ۲.۱۷) در آن، خوشه *šn* (یعنی بدون واکه‌ای میان این دو همخوان) حضور داشته است (نیز نک: یادداشت ۶).

۲۷. در فارسی میانه و فارسی نو در کنار پسوند *išn*- و «شَن»، پسوندی به شکل *išt*- و «شت» دیده می‌شود که کارکردش درست همانند *išn*- و «شَن» است (نک: بندهای ۱ تا ۴). *išt*- و «شت» را باید گونه‌هایی از همان *iš*- یا «شَن» دانست (صادقی ۱۳۵۰: ۷۷۳). واج *t* در *išt*- ناریشه‌شناختی است. در فارسی میانه گونه *išt*- با بسامدی انگشت‌شمار دیده می‌شود؛ برای نمونه در واژه *māništ* «جایگاه، خانه» در گزیده‌های *زادسپرم*^۱ و *مینوی خرد*^۲، در واژه *buništ* «بُن، شالوده» در متن‌های ترفانی^۳ (در باره ساخت این واژه نک: یادداشت ۷) و در واژه *buništāg* «بُن، شالوده» در *چیده اندرز پوریوتکیشان*^۴ (نیز نک: یادداشت ۸). کاربرد «شت» در برخی گونه‌های فارسی نو، برای نمونه گونه فارسی یهودی و نیز در ترجمه‌های نخستین از قرآن رایج است (لازار ۱۳۸۴: ۵۷، ۱۷۴ و ۱۸۰). هرچند زبان‌شناسان این گونه‌های فارسی نو و ویژگی‌های ویژه آن‌ها را،

(۱) گفتار ۳، بندهای ۲۰ و ۵۳؛ گفتار ۲۹، بند ۴ در واژه *garmīmāništ*: «خانه گرم، جایگاه گرم». شایان یادآوری است که در سطر نخست همین بند واژه *mānišn* نیز به کار رفته است (راشد محصل ۱۳۸۵: ۱۷۷، ۱۸۱، ۲۲۱ و ۲۲۲).

(۲) گفتار ۴۳، بند ۱۶؛ گفتار ۴۷، بندهای ۲ و ۱۰؛ گفتار ۶۱، بند ۲۵ (تفضلی ۱۳۴۸).

(۳) دورکین مایسترارنست ۲۰۰۴: زیر مدخل *bwnyšt*.

(۴) در بندهای ۱ و ۱۲ (جاماسب آسانا ۱۳۸۲: ۲۱۳ و ۲۱۵)؛ مکنزی ۱۳۸۳: زیر مدخل *buništ*.

که در متن‌های فارسی یهودی و ترجمه‌های نخستین از قرآن دیده می‌شوند، به حوزه‌های جغرافیایی جنوب و جنوب غرب نسبت می‌دهند (لازار ۱۳۸۴: ۱۶۵ و ۱۷۸)، در باره «شت» باید گفت که این پسوند در بخش‌های جغرافیایی دیگر نیز دیده می‌شود؛ برای نمونه در واژه «خورشت» فارسی عامیانه تهران.

۲۸. درج ناریشه‌شناختی واج *t* را می‌توان علاوه بر پسوند *-iš* در دیگر واژه‌های فارسی یا دیگر زبان‌های ایرانی هم مشاهده نمود. این درج حتی گاه در نام‌های خاص رخ داده است:^۱

زبان	واژه	معنا	توضیح
تاکستانی	<i>xorést</i>	خروس	<i>t</i> به‌ویژه هنگام اضافه شدن به واژه بعدی، به‌طورحتم ادا می‌شود.
تاکستانی	<i>nargéstə</i>	نرگس	<i>ə</i> در پایان واژه، به همراه تکیه‌ای که بر هجای یکی مانده به آخر قرار دارد، نشانه‌های مؤنث بودن واژه هستند.
تاکستانی	<i>xést</i>	خیس	نیز گاه <i>xess</i> ادا می‌شود.
تاکستانی	<i>najést</i>	نجس	<i>najést</i> از زبان سالخوردگان تهران نیز شنیده می‌شود.
گیلکی	<i>bas(t)</i>	بس، کافی	<i>t</i> به‌ویژه هنگام اضافه شدن به واژه بعدی ادا می‌شود.
مازندرانی	<i>bas(t)</i>	بس، کافی	<i>t</i> به‌ویژه هنگام اضافه شدن به واژه بعدی، در لهجه‌هایی مانند بابلی ادا می‌شود. در لهجه آملی (مانند فارسی تهرانی) واژه به صورت <i>bass</i> ادا می‌شود.
تاکستانی	<i>páxt</i>	پهن، صاف	بسنجید با واژه فارسی «پَیخ».
فارسی تهرانی	<i>xereft</i>	خِرف	در تاکستانی <i>xaráft</i> گفته می‌شود.
فارسی تهرانی	<i>keneft</i>	کِنِف	در تاکستانی هم <i>kenéft</i> گفته می‌شود.
فارسی تهرانی	<i>báleš(t)</i>	بالش	
فارسی تهرانی	<i>tajrešt</i>	تجْرِیش	
مازندرانی	<i>báleš(t)</i>	بالش	
مازندرانی	<i>kešt</i>	کِش	گویا سالخوردگان <i>qes</i> هم می‌گفته‌اند.

(۱) واژه‌های مازندرانی از گویشوری آملی پرسیده شده‌اند و واژه‌های تاکستانی از گویشوران تاکستانی و واژه گیلکی از گویشوری فومنی.

۲۹. به نظر بنونیست *-išt* از همان *-išn* و در نتیجه ناهمگون‌شدگی بیرون آمده است. به نظر او این صورت، به احتمال، در اصل در واژه‌هایی پیدا شده که در آنها ستاک حال به‌کاررفته دارای یک خیشومی بوده است؛ برای نمونه در واژه فارسی یهودی *māništ* یا در واژه فارسی «بدکنشت» (صادقی ۱۳۵۰: ۷۷۳). به باور دکتر صادقی، در این میان تبدیل *n* به *t* رخ داده است.

۳۰. به باور نگارنده، پسوند *-išn* به *-išt* تبدیل نگشته، بلکه *-išn* تنها به *-išt* کاسته شده و پس از درج *t* به پایان واژه‌های ساخته‌شده با *-išt* عنصر *-išt* در این واژه‌ها شکل گرفته و پسوند انگاشته شده است. افزایش *t* به پایان واژه‌هایی دیگر نیز که به واجی سایشی پایان می‌پذیرفته‌اند، دیده می‌شود. همان‌گونه که در جدول بند ۲۸ دیده می‌شود، همه واژه‌های این جدول که *t* در پایان آن‌ها درج شده است، به واجی سایشی و بی‌واک پایان می‌پذیرفته‌اند. هرچند که شاید شمار این واژه‌ها زیاد نباشد؛ به باور نگارنده، اگر تنها در چند واژه ساخته‌شده با پسوند *-išt* / «ش» چنین افزایشی رخ داده باشد، واژه‌هایی در زبان پدید می‌آمده‌اند که همگی از یک مقوله، یعنی اسم فعل بوده و جزو ستاک حال در آن‌ها به احتمال زیاد زنده بوده است. بنابراین، عنصر باقیمانده، یعنی *-išt* / «شت» می‌توانسته پسوند پنداشته شود که چنین نیز شده است (نک: زیربند ۲.۳۱).

۳۱. می‌توان دو دلیل برای این‌که چرا واج *t* در این درج شرکت دارد و این‌که چرا در اساس چنین درجی رخ می‌دهد بیان نمود:

۱.۳۱. در گفتن واج‌های *s* و *š* نوک زبان به جایگاه تولید *t* و *θ* (یعنی به جایگاه دندان) نزدیک می‌شود؛ بنابراین، در زنجیره گفتار (یعنی در زمان گفتن واژه‌های بعد از واژه‌های پایان‌پذیر به *s* و *š*) امکان پیدایی *t*، پس از واج‌های *s* و *š* هست؛^۱ بسنجید با شکل معمول‌تر افزایش، یعنی افزایش «همخوان‌های بی‌مکان» یا «همخوان‌های اضافی» که در آن‌ها برای شکستن خوشه همخوان‌های پیوسته یک واج بندشی درون خوشه وارد می‌شود. در بیشتر موردها این واج بندشی اضافی با همخوان پیوسته پیش از آن هم‌جایگاه است (آرلاتو ۱۳۸۴: ۹۱). با نگاهی به جدول بند ۲۸ مشاهده می‌شود که واژه‌های دارای افزایش پایانی *t*، از مقوله‌های متفاوتی هستند و بدین ترتیب نظر بالا

(۱) نگارنده این دیدگاه را از دکتر علی‌اشرف صادقی شنیده است.

تقویت می‌شود؛ چرا که گویی چنین فرآیندی تنها آواشناختی است و به ریشه‌شناسی و جنبه‌های دستوری ربطی نمی‌یابد. اما برخی از واژه‌های همین جدول که t در آن‌ها پس از واج‌های سایشی x و f افزوده شده، با منطق بالا سازگار نخواهند بود.

۲.۳۱. نه فقط بسته به جایگاه زبان در دهان و شاید برای هماهنگی با طبیعت آوایی و نظام صوتی زبان (حق‌شناس ۱۳۸۴، ص ۱۵۹) (که تعبیر دیگر آن قیاس از واژه‌های پربسامد دارای بافتی همانند در هجایی خاص می‌شود)، گویا می‌توان در واژه‌های آمده در جدول بند ۲۸ و در اسم فعل‌های ساخته‌شونده با $/-i\check{s}/$ «شس»، (یعنی دست‌کم در زبان‌های ایرانی غربی) به تبدیل زیر قائل بود:

$$\emptyset \rightarrow /t/ / \left\{ \begin{array}{l} /e/ \\ /i/ \\ /a/ \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} /s/ \\ /š/ \\ /f/ \\ /x/ \end{array} \right\} - \#^1$$

در زبان‌های ایرانی دوره‌های میانه و نو می‌توان ستاک‌های گذشته فراوانی یافت که به دنبال اعمال قانون بارتلمه و سپس قانون روکی (قریب ۱۳۸۴)، یا از رهگذر دگرگونی‌های آوایی دیگر، در دوره باستان دارای خوشه پایانی $/št/$ شده‌اند.^۲ همه این واژه‌ها به طور بالقوه و بسیاری از آن‌ها به طور بالفعل می‌توانند معنای اسم فعل داشته باشند؛ برای نمونه $dāšt$ «داشت»، $kušt$ «کشت»، $kāšt$ «کاشت»، $āwišt$ «مهر کرد»، $brišt$ «برشته کرد»، $čāšt$ «یاد داد»،

(۱) الگوی کلی‌تر این دگرگونی آوایی می‌تواند به شکل زیر باشد که البته برای رسیدن به آن نیاز به شاهدهای بیشتری است (برای نمونه واژه‌هایی که به h پایان پذیرفته باشند و دستخوش افزایش t پس از این h شده باشند):

$$\emptyset \rightarrow /t/ / \left[\begin{array}{c} V \\ \text{پسین} \\ \text{کوتاه} \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} C \\ \text{سایشی} \\ \text{واک} \end{array} \right] - \#$$

به اعتقاد دکتر صادقی، در لهجه قمی در واژه $dāšt$ (کوره سفال‌پزی و آجرپزی و نانوایی) نیز شاهد افزایش واج t به پایان واژه هستیم. ایشان احتمال داده‌اند که اصل این واژه $dāšn$ بوده باشد (صادقی ۱۳۵۰: ۷۷۳). اگر چنین باشد، باید در فرمول بالا واژه‌های ممکن را شامل واکه پسین \hat{a} نیز بدانیم. هم‌چنین، اگر افزایش t را در واژه فارسی «ماسه» ($māste <$) در برخی لهجه‌ها بخواهیم متعلق به همین فرآیند آوایی بدانیم، موقعیت افزایش t نیز در واژه طبق فرمول بالا نخواهد بود.

(۲) در نتیجه قانون بارتلمه ستاک‌های گذشته فراوانی نیز دارای خوشه‌های پایانی $/st/$ ، $/ft/$ و $/xt/$ شده‌اند. (قریب ۱۳۸۴).

frāmušt «فراموش کرد» در فارسی میانه و نیز «گذشت»، «گذاشت»، «گواشت»، «انگاشت»، «برشت»، «رشت»، «پنداشت»، «سرشت»، «کاشت»، «کشت»، «داشت»، «گشت»، «گشت»، «گماشت»، «مشت» (از مشت «مالیدن»)، «لشت» (از «لشتن» (لیسیدن))، «نگاشت»، «نوشت»، «نوشت» (از «نوشتن» (نوردیدن، طی کردن، در هم پیچیدن))، «هشت» (از «هستن» (هلیدن، رها کردن، گذاشتن)) در فارسی نو. این واژه‌ها که به طور بالقوه دارای معنای اسم فعل هستند، الگوهای خوبی برای اعمال قیاس در واژه‌هایی می‌توانستند باشند که معنای اسم فعل داشتند و به *x* و *f* پایان می‌پذیرفتند. البته این فرآیند آواشناختی بوده و معنای اسم فعلی تنها به رشد آن در این مقوله یاری می‌رسانده است. به این ترتیب، واژه‌هایی چون «نیشت»، «بخشیشت»، «آفرینیشت» و «مُرزیشت» پدید آمده‌اند که اسم فعل‌اند. نقطه قوت این نظر در آن است که این قیاس آواشناختی به‌خوبی می‌تواند افزودن *t* را به پایان واژه‌هایی که سایشی‌های *f*، *x* و *s* در پایان دارند توجیه نماید (نک: قریب ۱۳۸۴).

۳۲. صاحب‌نظران در باره ریشه‌شناسی پسوند اسم معناساز *-ft* در پارسی، بحث‌های فراوانی نموده‌اند و همواره خاستگاه *t* در آن محل مناقشه بوده است. در یکی از آخرین کوشش‌ها، از قضا به دلیل وجود همین *t*، سیمز ویلیامز اثبات یا رد این فرض را ناممکن دانسته که پسوند یادشده را برآمده از خوشه **δf* در پایان واژه و برجای‌مانده از ایرانی باستانی *-θwa-* بگیریم. او در نهایت برای *t* در این پسوند پارسی خاستگاهی گویشی در نظر گرفته است (سیمز ویلیامز ۲۰۰۴: ۵۴۳). به باور نگارنده، در اینجا نیز شاهد همان افزایش *t* در پایان واژه هستیم، به‌ویژه آنکه در سنگ‌نوشته‌های پارسی، از جمله در سنگ‌نوشته پایکولی که یکی از سنگ‌نوشته‌های مهم پارسی است، این پسوند بدون *t*، یعنی به صورت *-py* دیده می‌شود (سیمز ویلیامز ۲۰۰۴: ۵۳۹). البته در صورتی می‌توان طبق فرمول بند ۲.۳۱ قائل به افزایش *t* در پایان این پسوند بود که در آن به جای *t*، واکه‌ای کوتاه، یعنی *i* وجود داشته باشد؛ شایان یادآوری است که برخی صاحب‌نظران واکه این پسوند را کوتاه گرفته‌اند (سیمز ویلیامز ۲۰۰۴: ۵۳۹، پانوش ۱). نوشته شدن این پسوند در سنگ‌نوشته‌ها به صورت *-py* نیز خود دلیلی بر کوتاه بودن واکه آن می‌تواند باشد. یعنی به‌راستی نیازی نیست که در ساختار این پسوند به قیاس پسوند *-ti* که در فارسی میانه اسم معنا می‌ساخته است، به دنبال واکه‌ای کشیده باشیم.

یادداشت

۱. در زبان‌های گوناگون هندواروپایی، به موازات گردش‌های واکه‌ای، شماری گردش‌همخوانی هم دیده می‌شود که بر خلاف درجه‌های واکه‌ای، معنازایی و اهمیت کارکردی ندارند (زمرنی ۱۹۹۰: ۹۳، بند ۴.۵). گردش r/n یکی از این گردش‌های همخوانی است و در نام‌های در اصطلاح بی‌قاعده (*heteroclit*) دیده می‌شود. ستاک این نام‌ها گاه پایان‌پذیر به r و گاه n خواهد بود. ستاک‌های پایان‌پذیر به r تنها در حالت نهادی-رایبی مفرد پدیدار می‌شوند. برای نمونه، هر دو واژه صرف‌شده *yakrt* و «جگر»، هم‌زمان در سنسکریت وجود دارند و به‌همین ترتیب، واژه‌های هیتی *wadar* «آب» و حالت وابستگی آن *wedenas* نیز هم‌زمان در این زبان حضور خواهند داشت (زمرنی ۱۹۹۰: ۱۷۳، بند ۴.۳.۷). در واژه‌های اوستایی *karšvan-/karšvar-* «اقلیم، کشور»، *ayan-/ayar-* «روز» و *zafan-/zafar-* «دهان، پوزه» نمونه‌های این گردش دیده می‌شود (جکسن ۱۸۹۲: بند ۳۳۷).

۲. شاید حالت بایی مفرد حالتی بوده که در فرمول «عدد + معدود + بعد»، همواره برای بعد به کار می‌رفته است؛ یعنی برای نمونه در بیان «بیست ارش در عمق» یا «چهل ارش در عمق»، برای بیان مفهوم «در عمق» از حالت بایی مفرد واژه‌ای با معنای «عمق (ژرفا)»، یعنی از واژه *baršnā* (بلندا) استفاده می‌شده است. شاید همین کاربرد سبب می‌شده است تا در دوره‌های بعدی زبان همین واژه و در همین حالت صرفی (با دگرگونی واجی ویژه خود، یعنی $d < š$) به معنای «قد و قامت (/ بلندا)» به کار رود: در فارسی میانه واژه *bašn* و نیز در فارسی نو واژه «بشن» (لغتنامه، زیر مدخل «بشن»).

۳. کنت کارکرد حالت بایی جمع را برای پایانه صرفی *-iš* یا *-āš*، حاصل دگرگونی صوتی و املایی پایانه رایج برای حالت بایی جمع، یعنی *-ubiš < -uwiš < -uviš* در واژه‌هایی چون *vātuviš* از ستاک *yātu-* دانسته که گویا بعدها محدود به ستاک‌های پایان‌پذیر به n - گشته و به احتمال به ستاک‌های پایان‌پذیر به nt - نیز گسترش یافته است. بدین ترتیب، واژه اوستایی دارای حالت بایی جمع *nāmānīš* که از ستاک «نام» است، در واقع به این صورت پدید آمده است که صورت دستوری **nāmābīš* دارای پایانه *-īš* پنداشته شده و n - ستاک به‌سادگی جای b پایانه را گرفته است (کنت ۱۹۳۹: ۱۷۵-۱۷۶). این استدلال این‌گونه کامل می‌شود که در تاریخ‌های فارسی باستان اگر تعداد روزها بیش از یک باشد، واژه «روز» در حالت بایی جمع می‌آید (کنت ۱۹۳۹: ۱۷۷). برای نمونه در سطرهای ۸۹ و ۹۰ از ستون نخست سنگ‌نوشته بیستون به عبارت *XXVI: raucabiš: θakatā: āha* «با ۲۶ روز سپری شده بود» برمی‌خوریم. بنابراین، در عبارت‌های

25. ... *pasāva θikā avaniya aniyā*

26. *40 a-r-š-n-i-š baršnā aniyā 20 a-r-š-n-i-š barš*

27. *nā*

واژه *a-r-š-n-i-š* که معدود عددهای ۴۰ و ۲۰ است، باید دارای حالت بایی جمع قلمداد گردد.

توجیه دیگر می‌تواند این باشد که در ایرانی باستان صرف نام رو به سادگی نهاده بوده و در این فرآیند، گاه یک حالت صرفی رفته‌رفته در جمله‌ها نقش همه دیگر حالت‌ها را نیز بازی می‌کرده و عمومیت یافته بوده است؛ چنان‌که $\bar{i}\bar{s}$ - و $\bar{u}\bar{s}$ - (که در اصل در شمار جمع برخی حالت‌های نام‌های مؤنث پدیدار می‌شده‌اند) گاه برای نشان دادن حالتی عمومی (و نه خاص) در شمار جمع به کار می‌رفته‌اند؛ برای نمونه در هرمزد یشت، بند ۱۱، واژه $\bar{n}\bar{a}\bar{m}\bar{a}\bar{n}\bar{i}\bar{s}$ از ستاک $\bar{n}\bar{a}\bar{m}\bar{a}\bar{n}$ «نام» برای نشان دادن حالت رایبی و نیز همین واژه در یسن ۵۱، بند ۲۲ و سپس یسن ۱۵، بند ۲، برای نشان دادن حالت بایی به کار رفته است (جکسن ۱۸۹۲: بندهای ۲۲۸-۲۳۱ و ۳۰۸).

۴. پیشین‌شدگی a در گویش فارسی میانه ترفانی و نیز در فارسی نوی منطقه‌های جنوبی ایران بسیار رایج است؛ برای نمونه ایرانی باستان $\bar{A}hura\text{-}m\bar{a}z\bar{d}\bar{a}h$ * < فارسی میانه زردشتی $\bar{O}hrmazd$ ، اما $\bar{O}hrmez\bar{d}$ در فارسی میانه ترفانی. خاطر نشان می‌شود که جغرافیای گویش فارسی میانه ترفانی را مرکز ایران می‌دانند (بیلی ۱۹۸۱: ۲۲۹-۲۳۰). هم‌چنین در سندهای گویش فارسی یهودی نیز که از دیدگاه دگرگونی‌های زبان‌شناختی بین فارسی میانه و فارسی نو قرار می‌گیرند، شاهد تبدیل \bar{a} به \bar{i}/\bar{e} هستیم؛ برای نمونه: فارسی میانه $\bar{a}y\bar{a}\bar{b}$ < $\bar{y}y\bar{b}$ به معنای «با» و $\bar{l}y\bar{z}y\bar{m}$ < $\bar{l}'\bar{z}y\bar{m}$ در عربی/عبری (!) به معنای «لازم» (لازار ۱۳۸۴: ۱۷۵-۱۷۶).

۵. شاید «دشن» و «پادشمن» نیز از آن رو در فارسی نو «ن» خود را از دست نداده‌اند که از نظر صورت با اسم مصدرهای ساخته شده به طریق مورد نظر رابطه‌ای ندارند. نیز شاید برخی از این واژه‌ها از راه لهجه‌ها یا به واسطه وام‌گیری از فارسی میانه به فارسی آمده باشند؛ به‌ویژه در متن‌های فارسی نوی نوشته‌شده به دست زردشتیان یا کسانی که با فارسی میانه سر و کار داشته‌اند، مانند دقیقی که در شعری می‌گوید:

شفیع باش به شه مرا بدین زکت چو مصطفی بر دادار بروشنان را

در این بیت بروشن اسم مصدر از «برویدن» (گرویدن) است. گاه نیز برخی از این واژه‌ها اشتباه خوانده شده‌اند. برای نمونه «راست‌روشن» ($\bar{r}\bar{a}\bar{s}\bar{t}\bar{r}\bar{o}\bar{s}\bar{h}\bar{n}$) که در سیاست‌نامه آمده و به صورت $\bar{r}\bar{a}\bar{s}\bar{t}\bar{r}\bar{o}\bar{s}\bar{h}\bar{n}$ خوانده شده است (سراسر این یادداشت برگرفته است از: صادقی ۱۳۵۰: ۷۷۲).

۶. بنا بر بندهای ۲۴، ۲۵ و ۲۶، پسوند ایرانی باستان $\bar{t}\bar{n}\bar{a}$ * < (پسوند فارسی باستان $\bar{s}\bar{n}\bar{a}$ *) در حالتی از حالت‌های صرفی به صورت $\bar{s}\bar{h}\bar{a}\bar{n}$ * نمایان شده است و می‌توان انتظار داشت که دسته‌ای از واژه‌های دارنده پسوند مورد بحث که بر حسب حالتی صرفی دارای زنجیره $\bar{s}\bar{h}\bar{a}\bar{n}$ * بوده‌اند، به دوره میانه رسیده باشند؛ ولی اگر هم گویشوران فارسی باستان روزی متوجه این همانی $\bar{s}\bar{n}\bar{a}$ * و $\bar{s}\bar{h}\bar{a}\bar{n}$ * به عنوان یک پسوند می‌شده‌اند، به احتمال زیاد، در دوره میانه $\bar{s}\bar{h}\bar{a}\bar{n}$ * (یا تبدیل‌یافته‌های احتمالی آن در گویش‌های گوناگون زبان فارسی میانه (نک: یادداشت ۴))، برای نمونه $\bar{s}\bar{h}\bar{e}\bar{n}$ * یا $\bar{s}\bar{i}\bar{n}$ * با پسوند $\bar{i}\bar{s}\bar{n}$ - یکی گرفته نمی‌شده و در اساس پسوند نبوده است.

۷. نکته جالب آن‌که پسوند *-išt* که ویژه ستاک حال است، در واژه *buništ* به یک اسم پیوسته است. این نوآوری در فارسی نو هم دیده می‌شود؛ برای نمونه از واژه عربی تبار «کرا» در اصطلاح «کرا کردن» در فارسی تهرانی «کرایش» ساخته شده که در اصطلاح «کرایش کردن» به معنای «ارزش (آن را) داشتن» به کار رفته و در فارسی اصفهانی به صورت «کراشت» (>*کرایشت) دیده می‌شود (صادقی ۱۳۵۰: ۷۷۴)؛ واژه‌های «رهایش» و «پیدایش» نیز از همین دست هستند. در دوره‌های اخیر، واژه‌هایی چون نرمش، گرمایش، سرمایش، قطبش، یونش، اکسایش و ... به همین روش ساخته شده‌اند. سیم‌الدین نیز ضمن اشاره به این‌که با افزودن *-išt* به نام‌ها، هم اسم معنا و هم اسم ذات ساخته می‌شود، اسم ذات *mādišt* «ماده» را نمونه آورده است (سیم‌الدین ۱۳۸۰: ۱۲۹).

۸. گویا نتوان واژه‌های فارسی میانه *čāšt* «چاشت» (مکنزی ۱۳۸۳: زیر مدخل *čāšt*) و *čāšnīg* «چاشنی» (دورکین مایسترانست ۲۰۰۴: زیر مدخل *c'šnyg*) را در این بحث بررسی نمود. این واژه‌ها از ریشه ایرانی باستان **čas-* «چشیدن، نوشیدن، خوردن؛ چکیدن» هستند. به احتمال *čāšnīg > *čās-* *ni-ka-* به ویژه آن‌که، پسوند اولیه *-ni-* به ریشه قوی افزوده می‌شود (جکسن ۱۸۹۲: ۲۲۳، بند ۸۰۵). *čāšt* نیز می‌توانسته از ریشه یادشده و پسوند *-ta-* یا *-ti-* ساخته شود (به ویژه *-ta-*، برای نمونه بسنجید با ستاک‌های یغابی *pečās-/pečāšta* «چشیدن، آزمایش کردن» که در آن‌ها بازمانده پیشوند **pati-* است (چونگ ۲۰۰۷: ۳۶، زیر مدخل **čas²*). ممکن است گفته شود که در ساخت وجه‌های وصفی با پسوند *-ta-* ریشه در درجه ضعیف می‌آمده، اما نه تنها همیشه این‌گونه نبوده (جکسن ۱۸۹۲: ۱۹۵، بند ۷۱۱، زیر بند ۱)، بلکه برای نمونه در گویش ابیانه شاهد ستاک‌های *čās-/čāšt* «چشید/چش» هستیم (چونگ ۲۰۰۷: ۳۶، زیر مدخل **čas²*)، یا در فارسی میانه از ریشه ایرانی باستان **čas-* «آموختن، نشان دادن»، ستاک‌های *čās-/čāšt* «آموخت/آموز» دیده می‌شود (چونگ ۲۰۰۷: ۳۵، زیر مدخل **čas¹*).

منابع

- آرلاتو، آنتونی، ۱۳۸۴، *درآمدی بر زبان‌شناسی تاریخی*، ترجمه یحیی مدرس، تهران.
آموزگار، ژاله و احمد تفضلی، ۱۳۸۲، *زبان پهلوی: ادبیات و دستور آن*، تهران.
ابوالقاسمی، محسن، ۱۳۸۰، *تاریخ زبان فارسی*، تهران.
ارانسکی، یوسیف میخائیلوویچ، ۱۳۷۹، *مقدمه فقه‌اللغه ایرانی*، ترجمه کریم کشاورز، تهران.
اشمیت، رودیگر، ۱۳۸۶، «فارسی باستان»، *راهنمای زبان‌های ایرانی*، جلد اول: *زبان‌های ایرانی باستان و ایرانی میانه*، ترجمه فارسی زیر نظر حسن رضائی باغبیدی، تهران، ص ۱۱۰-۱۵۱.
بارتلمه، کریستین، ۱۳۸۳، *تاریخچه واج‌های ایرانی*، ترجمه واهه دومانیان، تهران.
تفضلی، احمد، ۱۳۴۸، *واژه‌نامه مینوی نبرد*، تهران.
_____، ۱۳۷۶، *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، به کوشش ژاله آموزگار، تهران.

جاماسب آسانا، جاماسب جی دستور منوچهر جی (گردآورنده)، ۱۳۸۲، *متن‌های پهلوی*، ترجمه سعید عریان، تهران.

حسن دوست، محمد، ۱۳۸۳، *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*، ج ۱، تهران.

حق‌شناس، علی محمد، ۱۳۸۴، *آواشناسی (فونتیک)*، تهران.

دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۲۳، *لغتنامه*، تهران.

راستارگویوا، و. س.، ۱۳۷۹، *دستور زبان فارسی میانه*، ترجمه ولی‌الله شادان، تهران.

راشدمحصل، محمدتقی، ۱۳۸۵، *وزیدگی‌های زادسپرم*، تهران.

رضائی باغبیدی، حسن، ۱۳۸۵، *راهنمای زبان پارسی (پهلوی اشکانی)*، «واژه‌نامه پارسی» از عسکر بهرامی، تهران.

سرکاراتی، بهمن، ۱۳۷۷، «در باره فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی و ضرورت تدوین آن»، *نامه فرهنگستان*، س ۴، ش ۱، ص ۲۱-۷۲.

سیم‌الدین، دادخدا، ۱۳۸۰، *واژه‌شناسی زبان فارسی میانه*، دوشنبه.

صادقی، علی‌اشرف، ۱۳۵۰، «زبان فارسی: مصدر و اسم مصدر در فارسی معاصر ۲»، *راهنمای کتاب*، س ۱۴، ص ۷۷۱-۷۷۸.

فرشیدورد، خسرو، ۱۳۸۲، *دستور مفصل امروز بر پایه زبان‌شناسی جدید*، تهران.

قریب، بدرالزمان، ۱۳۸۴، «تأثیر قانون بارتمه بر ساختار فعل‌های زبان فارسی»، *زبان‌های ایرانی*، ضمیمه نامه فرهنگستان، ج ۱، ش ۱، ص ۴-۲۵.

لازار، ژیلبر، ۱۳۸۴، *شکل‌گیری زبان فارسی*، ترجمه مهستی بحرینی، تهران.

مکنزی، د. ن.، ۱۳۸۳، *فرهنگ کوچک زبان پهلوی*، ترجمه مهشید میرفخرایی، تهران.

Back, M., 1978, *Die sassanidischen Staatsinschriften*, Acta Iranica 18, Téhéran-Liège.

Bailey, H. W., 1981, "Western Iranian Dialects", *Opera Minora*, 2 vols., ed. M. Nawabi, Shiraz, vol. 1, pp. 221-239.

Bartholomae, Ch., 1961 [1904], *Altiranisches Wörterbuch*, Straßburg.

Benveniste, É., 1962, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris.

Cheung, J., 2007, *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Leiden.

Durkin-Meisterernst, D., 2004, *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Turnhout.

Gershevitch, I., 1967, *The Avestan Hymn to Mithra*, Cambridge.

Jackson, A.V.W., 1892, *An Avesta Grammar in Comparison with Sanskrit*, Stuttgart.

Kent, R.G., 1939, "The Nakš-i Rustam Inscriptions of Darius", *Language*, vol. 15, no. 3 (Jul.-Sep.), pp. 160-177.

———, 1953, *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven.

Sims-Williams, N., 2004, "The Parthian Abstract Suffix -yft", ed. J. H. W. Penney, *Indo-European Perspectives, Studies in Honour of Anna Morpurgo Davies*, New York, pp. 539-547.

Szemerényi, O. J. L., 1990, *Introduction to Indo-European Linguistics*, New York.